

Andrzej Rykała

Spółdzielczość żydowska w powojennej Polsce (1945-1949)

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica nr 6, 51-67

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Rykała

SPÓŁDZIELCZOŚĆ ŻYDOWSKA W POWOJENNEJ POLSCE (1945–1949)

W artykule podjęta została problematyka dotycząca powstania, rozwoju i likwidacji po drugiej wojnie światowej żydowskiego ruchu spółdzielczego. Artykuł przybliża więc uwarunkowania społeczno-polityczne, które zadecydowały o potrzebie powołania do życia odrębnego ruchu spółdzielczego dla ludności żydowskiej, a także przedstawia jego drogę rozwojową, głównie poprzez ukazanie struktury branżowej, wchodzących w jego skład placówek spółdzielczych oraz prezentację zestawień statystycznych obrazujących liczbę spółdzielni i zatrudnionych w nich pracowników. Opracowanie zawiera także ocenę roli, jaką odegrały odrębne struktury spółdzielcze w powojennym życiu ludności żydowskiej – zarówno w jego sferze materialnej, jak i społecznej i psychologicznej, oraz w rozwoju ruchu spółdzielczego w kraju, w tym głównie na obszarze tzw. ziem odzyskanych.

Narodziny w Polsce po drugiej wojnie światowej odrębnego ruchu spółdzielczego dla ludności żydowskiej były w głównej mierze wynikiem; z jednej strony, sytuacji, w jakiej znalazła się ta społeczność po najstraszliwszym w jej dziejach okresie zagłady, z drugiej natomiast, zmian systemowych zachodzących w tym czasie w kraju.

Trudna sytuacja ludności żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej wymagała podjęcia przez organy rządowe i przedstawicielstwa strony żydowskiej natychmiastowych działań w celu zapewnienia polskim Żydom podstawowych środków utrzymania i stworzenia koncepcji rozwojowych długoterminowej polityki gospodarczej. Podstawowym elementem programu nowej polityki ekonomicznej państwa, w odniesieniu m.in. do mniejszości żydowskiej, była tzw. produktywizacja. Polegała ona na zwiększeniu zatrudnienia Żydów w przemyśle, sektorze spółdzielczym oraz gospodarce rolnej. Wśród odpowiedzialnych za realizację tej polityki panowało przekonanie, że istnieje duże prawdopodobieństwo zwyciężenia jej sukcesem gospodarczo-politycznym, ze względu na fakt, iż jej zasady stosowane miały być w odniesieniu do niewielkiej społeczności żydowskiej (w porównaniu z trudnościami w realizacji tego programu dla ponad miliona osób

w okresie międzywojennym)¹. Istotne znaczenie dla przeprowadzenia polityki „produktywizacyjnej” miało również poparcie udzielone tej koncepcji przez dużą część środowiska żydowskiego. Szerokie spektrum żydowskich organizacji politycznych – nawiązując do poglądów głoszonych już w końcu XIX w. – opowiadało się za zmianą dotychczasowej struktury społeczno-zawodowej polskich Żydów. Dążono do osiągnięcia sytuacji, w której – jak wówczas twierdzono – „element nieproduktywny” (kupcy, fabrykanci) zastąpiony zostanie grupą ludzi – w świetle nowych realiów polityczno-ekonomicznych – „zawodowo czynnych”. Program nowej polityki ekonomicznej miał być stosowany również wobec osób nieposiadających w ogóle jakichkolwiek kwalifikacji zawodowych. Należy powiedzieć, że w Polsce powojennej ta grupa ludności żydowskiej była dość licznie reprezentowana. W drugiej połowie 1945 r., spośród 2639 Żydów posiadających pracę – 1529 (57,9%) posiadało niezbędne do jej wykonywania kwalifikacje zawodowe, natomiast 1110 (42,1%) nie miało żadnego przygotowania zawodowego (tab. 1). Zgodnie z założeniami polityki „produktywizacyjnej”, grupa osób nieposiadających przygotowania miała zostać skierowana, po przeszkoleniu zawodowym, głównie do zakładów przemysłowych, spółdzielczych oraz gospodarstw rolnych.

Tabela 1

Zatrudnienie pracowników żydowskich z kwalifikacjami zawodowymi (1945 r.)

Dział gospodarki	Liczba pracowników	Udział procentowy
Administracja publiczna, służba zdrowia, oświata i nauka, wymiar sprawiedliwości		
Przemysł	607	39,7
odzieżowy	363	23,7
skórzany	26	1,7
budowlany	69	4,5
elektrotechniczny	20	1,3
metalurgiczny	155	10,1
chemiczny	3	0,2
transportowy	7	0,5
Rolnictwo	191	12,5
Inne	88	5,8
Razem	1 529	100,0

Źródło: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), CKŻWP, Wydział Produktywizacji (WP), sygn. 160; Wydział Ewidencji i Statystyki (WEiS), sygn. 1, 33, 52, 106, 140, 164, 198, 251a, 279, 24, 71, 154, 185.

¹ Według oceny autora w połowie 1946 r. przebywało w Polsce ponad 200 tys. Żydów.

Głównym inicjatorem i koordynatorem działań w zakresie produktywizacji był Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP) – największa i najważniejsza reprezentacja żydostwa polskiego w stosunkach z rządem polskim i zagranicą – a z jego ramienia Wydział Produktywizacji². Szczególne nadzieje na poprawę sytuacji w zakresie zatrudnienia wiązano z rozwojem ruchu spółdzielczego. Pierwsze spółdzielnie żydowskie powstały już na początku 1945 r. Większość jednak z powstałych wówczas placówek, ze względu na trudności finansowe i lokalowe, miała krótki żywot³.

Dodatkowym problemem, na jaki napotykał ruch spółdzielczy w początkowej fazie swojego rozwoju, był długotrwały etap oczekiwania na pozytywne rozpatrzenie oświadczeń o celowości rozpoczęcia działalności gospodarczej, składanych przez poszczególne spółdzielnie w Związku Rewizyjnym. W wielu przypadkach przedłużająca się procedura legalizacyjna była główną przyczyną rezygnacji z uruchomienia spółdzielni⁴. Źródłem dodatkowych trudności była postawa części ludności żydowskiej, której dystans do pracy w spółdzielniach wynikał z możliwości czerpania zarobków z różnych form pracy indywidualnej (w prywatnych warsztatach, handlu, w wolnych zawodach)⁵.

Pomimo tych trudności rozwój spółdzielni przyczynił się w znaczącym stopniu do poprawy sytuacji społeczno-ekonomicznej ludności żydowskiej. Rozwojowi ruchu spółdzielczego sprzyjały także ówczesne warunki polityczno-gospodarcze. Jego założenia, oparte na własności zbiorowej, odpowiadały ogólnym założeniom procesu usamodzielnienia środków produkcji, co oznaczało, że stanowisko władz państwowych w stosunku do planu rozwoju żydowskiej spółdzielczości było na ogół pozytywne. Ponadto nagląca potrzeba poprawy sytuacji materialnej ludności wymagała natychmiastowego uruchomienia drobnych form działalności produkcyjno-usługowej, a taki właśnie charakter przyjąć miały organizowane wówczas spółdzielnie. W tej sytuacji przed ludnością żydowską tworzyła się perspektywa znalezienia zatrudnienia

² Początkowo funkcję tę pełniły odpowiednie referaty, które w kwietniu 1946 r., w wyniku napływu repatriantów z ZSRR, zostały przekształcone w wydziały.

³ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 7, 159. Z sześciu spółdzielni założonych w 1945 r. w Warszawie, do końca tego roku przetrwały trzy.

⁴ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 159. Decydujący wpływ na pozytywne rozpatrzenie podań o rozpoczęcie działalności gospodarczej przez spółdzielnie miały okręgowe Związki Rewizyjne. Poprawa sytuacji w zakresie ułatwienia otrzymania zgody na uruchomienie placówek spółdzielczych nastąpiła w wyniku porozumienia zawartego między Zarządem Głównym Związku Rewizyjnego RP a Wydziałem dla Spraw Produktywizacji.

⁵ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 160. Działalnością na własny rachunek do końca 1945 r. zajmowało się 567 Żydów. Osoby te prowadziły głównie zakłady odzieżowe (zatrudniające 259 osób), a także budowlane (34), transportowe (20), spożywcze (13), chemiczne (7), zdobnicze (5) i skórzane (2). Tzw. prywatną inicjatywę reprezentują też osoby pracujące w wolnych zawodach (129 Żydów), w instytucjach z zakresu higieny i pomocy lekarskiej (39), handlu (2) i w innych rodzajach usług i wytwórczości (57).

w tej dziedzinie wytwórczości. Dodatkowym czynnikiem przemawiającym za organizacją ruchu spółdzielczego w środowisku żydowskim był aspekt natury psychologicznej. Zainicjowanie rozwoju odrębnego, żydowskiego sektora spółdzielczego było próbą wyjścia w stronę postępującej integracji społeczności żydowskiej, jako grupy najbardziej poszkodowanych, pozbawionych perspektyw życiowych, wyklętnionych i zrezygnowanych osób (G r y n b e r g 1986, T o m a s z e w s k i 1993). Nie bez znaczenia był też fakt, że wielu Żydów posiadało odpowiednie przygotowanie zawodowe, zdobyte przed wojną w Polsce lub podczas wojennego pobytu w ZSRR.

Pierwsze spółdzielnie (głównie odzieżowe i włókiennicze) powstały w 1945 r. w Łodzi i okręgu łódzkim oraz w Krakowie (krawieckie i metalowe), Lublinie, Przemysłu, Tarnowie, Warszawie, Katowicach, Radomiu, Częstochowie, Białymstoku i Dzierżonowie (Rychbachu)⁶. Pod koniec tego roku funkcjonowały 23 spółdzielnie żydowskie, zatrudniające ok. 800 pracowników (na ok. 7 tys. wszystkich Żydów zatrudnionych wówczas w kraju)⁷. Reprezentowały one następujące branże: krawiecką (9 spółdzielni), budowlaną (3), elektromechaniczną (3) i spożywczą (2). Pozostałych sześć prowadziło różną działalność usługową⁸. Najwięcej placówek spółdzielczych funkcjonowało w Łodzi (9), a w dalszej kolejności na Dolnym Śląsku (4), w Warszawie (3), w Krakowie (2) oraz w Białymstoku, Częstochowie, Lublinie, Tarnowie i Sosnowcu (po jednej)⁹.

W Łodzi wysoką jakość świadczonych usług i stosunkowo dobrą kondycję finansową reprezentowała spółdzielnia bielizniarsko-konfekcyjna „Astra” (założona w kwietniu 1945 r. i zatrudniająca 150 osób), produkująca odzież

⁶ AŻIH, CKŻwP, WEiS, sygn. 471, 122; WP, sygn. 159. W kwietniu 1945 r. działały w Łodzi dwie spółdzielnie: konfekcyjno-bielizniarska „Astra” i zbierania szmat „Surowiec”. W fazie organizacji były spółdzielnie wytwórcze i spółdzielnie pracy w: Warszawie, Lublinie, Łodzi, Bydgoszczy, Częstochowie, Kielcach, Katowicach, Tarnowie i Włocławku. Na przełomie kwietnia i maja ruch spółdzielczy tworzyły następujące placówki: zakład stolarsko-mechaniczny „Arbar” i spółdzielnia elektryków „Elektromechanika” w Warszawie; spółdzielnia „Astra”, „Surowiec”, spółdzielnia bielizniarska z pralnią i farbiarnią „Opus”, spółdzielnia budowlano-remontowa „Remont” i spółdzielnia transportowa „Trud” w Łodzi; pralnia ręczna w Lublinie; spółdzielnia fryzjerów i spółdzielnia elektromechaników w Częstochowie; spółdzielnia krawiecka i spółdzielnia trykotarska w Krakowie; spółdzielnia konfekcyjno-bielizniarska w Tarnowie. W wielu miastach utworzono szereg warsztatów w formie spółek, zrzeszających kilku pracowników. Prowadzono również szkolenia przysposabiające do pracy w tych placówkach, które odbywały się m.in. w Szkole Tkackiej w Warszawie (20 uczniów żydowskich) i w spółdzielni „Astra” w Łodzi.

⁷ AŻIH, CKŻwP, WEiS, sygn. 471; WP, sygn. 43.

⁸ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 43, 159, 160. Wydział Produktywizacji podawał również, że pod koniec 1945 r. funkcjonowało w kraju 20 spółdzielni zatrudniających 755 pracowników. W tej grupie znajdowało się: 9 spółdzielni odzieżowych (z 451 pracownikami), 3 budowlane (100), 3 elektromechaniczne (108), 2 spożywcze (22) i 3 o różnym zakresie usług (zatrudniające 74 pracowników).

⁹ AŻIH, CKŻwP, WEiS, sygn. 471, 122.

roboczą i dziecięcą. Warte odnotowania są również inne łódzkie spółdzielnie prowadzące działalność w 1945 r., takie jak: spółdzielnia krawiecka „Dom Modelowy” (założona we wrześniu 1945 r.), świadcząca wysokiej jakości usługi w zakresie produkcji odzieży dla ludności cywilnej i kadry wojskowej; spółdzielnia meblarska „Młot” (założona w czerwcu 1945 r. i zatrudniająca 30 pracowników), produkująca meble i świadcząca usługi remontowe w mieszkaniach i pomieszczeniach biurowych; spółdzielnia wyrobów metalowych „Metalowiec” (założona w czerwcu 1945 r. i zatrudniająca 30 osób), specjalizująca się w naprawie maszyn dziewiarskich i świadczeniu usług hydraulicznych; spółdzielnia wydawnicza „Dos Naje Leb” („Nowe Życie”), zatrudniająca 20 pracowników i wydająca gazetę o tym samym tytule oraz inne publikacje w języku żydowskim¹⁰.

W Krakowie na szczególną uwagę zasługują, działająca od czerwca 1945 r. i zatrudniająca 100 osób, Spółdzielnia Konfekcji Damskiej i Męskiej, produkująca wysokiej jakości ubrania robocze (których odbiorcą było Zjednoczenie Przemysłu Konfekcyjnego w Łodzi) oraz spółdzielnia wyrobów metalowych „Metalotechnika”, z 50 pracownikami¹¹. W Tarnowie usługi wysokiej jakości świadczyła, zatrudniająca 60 pracowników, Spółdzielnia Konfekcji Męskiej i Damskiej, w Warszawie natomiast wysoki poziom usługowo-produkcyjny utrzymywały spółdzielnia szewsko-kamasznicza „Nasza Jedność”, zatrudniająca 12 pracowników, oraz spółdzielnia „Elektromechanika”, w której pracowało 20 osób¹².

Mimo że pierwsze, niewielkie spółdzielnie zorganizowano pod patronatem odradzającego się Bundu (żydowskiej partii socjalistycznej), to główną inicjatywę w powoływaniu następnych przejął CKŻP¹³. W styczniu 1946 r. Komitet obejmował swoją opieką już 27 placówek spółdzielczych, w których zatrudnienie znalazło 733 Żydów¹⁴.

W kolejnych miesiącach 1946 r. liczba spółdzielni sukcesywnie rosła. Trend ten związany był ze wzrastającym zapotrzebowaniem na pracę, będącym wynikiem masowych powrotów z ZSRR repatriantów żydowskich. Wśród powracających było wiele osób, którym kwalifikacje zawodowe dały możliwość znalezienia zatrudnienia w organizowanych spółdzielniach. W grupie rzemieślników i robotników znajdowało się bowiem wielu krawców,

¹⁰ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 120. Pozostałe spółdzielnie działające w 1945 r. w Łodzi to: spółdzielnia krawiecko-bielżniarska „Równość”, spółdzielnia krawiecka „Iga”, spółdzielnia renowacyjno-budowlana „Remont” i spółdzielnia tapicerska „Wygoda”.

¹¹ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 120, 159; Prezydium, sygn. 34.

¹² AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 7, 13, 17, 21, 159; Prezydium, sygn. 34.

¹³ Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn. 295/VII/149. Funkcjonowały dwie grupy spółdzielni żydowskich: jedna – zrzeszająca spółdzielnie należące do CKŻP i druga – obejmująca spółdzielnie zorganizowane przez Bund.

¹⁴ AŻIH, CKŻwP, Prezydium, sygn. 303/5.

szewców, cholewkarzy, stolarzy oraz przedstawicieli innych, przydatnych do rozwoju ruchu spółdzielczego, zawodów (tab. 2)¹⁵.

Tabela 2

Struktura zawodowa repatriantów przybyłych do kraju w pierwszym kwartale 1946 r. (Białystok, Częstochowa, Gdańsk, Lublin i Olsztyn)

Repatrianci według zawodu	Liczba	Udział poszczególnych zawodów w strukturze zawodowej (%)
Robotnicy	273	19,4
Rzemieślnicy	425	30,2
Urzędnicy	60	4,3
Lekarze	17	1,2
Adwokaci	6	0,4
Nauczyciele i wychowawcy	23	1,6
Uczniowie i studenci	69	4,9
Rolnicy	5	0,4
Handlujący	48	3,4
Inżynierowie	11	0,8
Artyści	9	0,6
Różne	20	1,4
Bez zawodu	443	31,4
Razem	1 409	100,0

Źródło: AŻIH, CKŻwP, WEiS, sygn. 1, 33, 52, 106, 140.

Masowy przyjazd ludności na teren Dolnego Śląska spowodował, że tamtejszy Wojewódzki Komitet Żydowski (WKŻ) był zmuszony podjąć intensywne działania na rzecz organizowania nowych spółdzielni. Sytuacja na tzw. ziemiach zachodnich w pewnym stopniu sprzyjała jednak podejmowaniu wielu inicjatyw w zakresie organizacji żydowskiego ruchu spółdzielczego. Bodźcem zachęty była np. łatwość uzyskania od władz państwowych i lokalnych niezbędnego do uruchomienia placówek spółdzielczych wyposażenia w postaci odpowiednich lokali i maszyn. Ponadto, w ramach polityki zagospodarowywania tych ziem, istniała możliwość rozpatrzenia w trybie przyspieszonym oświadczeń o celowości uruchomienia przez spółdzielnie działalności gospodarczej. W końcu stycznia 1946 r., a więc przed przybyciem pierwszej masowej fali repatriantów, na Dolnym Śląsku funkcjonowało ok. 10 spółdzielni, głównie w Dzierżoniowie (m.in. spółdzielnia krawiecka „9 Maja”) i Wałbrzychu (np. spółdzielnie bieliźniarsko-krawiecka i ślusarsko-mechaniczna)¹⁶.

¹⁵ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 43.

¹⁶ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 8, 43.

Istotny wpływ na ożywienie prac w zakresie organizacji spółdzielczości żydowskiej oraz koordynację działań podejmowanych przez poszczególne placówki miały dwie inicjatywy. Jedną z nich było utworzenie przez CKŻP, 15 stycznia 1945 r., Kasy dla Spraw Produktywizacji Żydów, której podstawowym zadaniem było udzielanie niskoprocentowych pożyczek spółdzielniom i indywidualnym zakładom. Druga inicjatywa miała na celu uporządkowanie organizacji wewnętrznej ruchu spółdzielczego, usprawnienie dostawy i zbytu gotowych wyrobów oraz opracowanie programu rozwoju nowych spółdzielni. Wynikiem realizacji tych założeń było powołanie przez CKŻP centralnej organizacji do spraw spółdzielczości żydowskiej. W dniu 21 lutego 1946 r. zainicjowała swoją działalność Centrala Spółdzielni Wytwórczych i Konsumpcyjnych „Solidarność” (CSWiK „Solidarność”)¹⁷. Zgodnie z uchwalonym statutem, głównym celem organizacji była gospodarcza obsługa spółdzielni zrzeszających osoby podopieczne CKŻP, a powołanych do życia dla zarobkowego zatrudnienia tych osób¹⁸. W ten sposób działalność CSWiK „Solidarność” sprowadzała się do realizacji programu CKŻP w kwestii zatrudnienia osób narodowości żydowskiej¹⁹. W kwietniu 1947 r. Centrala uległa przeobrażeniu w ramach organizacji struktury wewnętrznej. Zmiana w statucie dotyczyła m.in. powołania organów samorządu terenowego. Dalsze zmiany, dotyczące kompetencji Centrali, wiązały się z kolejnymi poprawkami w statucie, zatwierdzonymi w lipcu 1948 r. (Grynberg 1986, s. 62–63)²⁰. Przeobrażenia, jakim podlegała wewnętrzna organizacja żydowskiego ruchu spółdzielczego, wpisywały się w ówczesny system działań, mający na celu uporządkowanie organizacji całego ruchu spółdzielczego w Polsce (wraz z tymi posunięciami nastąpiła także zmiana dotychczasowej nazwy centrali, która od lipca 1948 r. brzmiała: Centrala Spółdzielni Wytwórczych „Solidarność” – CSW „Solidarność”). Aktem wieńczącym okres funkcjonowania

¹⁷ AAN, sygn. 295/VII/149. Kapitał obrotowy CSWiK „Solidarność” wynosił 200 mln zł. W 1946 r. Centrala dostarczała surowców na łączną kwotę 79 mln zł, a w pierwszym kwartale 1947 r. – na sumę 135 mln zł.

¹⁸ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 161. Na podstawie zapisów w statucie CSWiK „Solidarność”.
¹⁹ W 1946 r. działały trzy centrale gospodarcze, zrzeszające spółdzielnie pracy i spółdzielnie wytwórcze: Centrala Gospodarcza Spółdzielni Pracy Wytwórczej (z siedzibą w Warszawie), Centralne Zjednoczenie Spółdzielni Przemysłowych (z siedzibą w Łodzi) i Centrala Spółdzielni Wytwórczych i Konsumpcyjnych „Solidarność” (z siedzibą w Warszawie).

²⁰ Statut Centrali od samego początku przewidywał przynależność do niej wszystkich spółdzielni zorganizowanych przez społeczność żydowską (tj. spółdzielni pracy, usługowych, pomocniczych i handlowych). W czerwcu 1948 r. Naczelna Rada Spółdzielcza podjęła działania mające na celu reorganizację ruchu spółdzielczego w kraju. W wyniku tych posunięć powołano spółdzielcze centrale gospodarcze o określonym charakterze branżowym i profilu działania. W ten sposób nastąpiło przekazanie pomiędzy centralami tych spółdzielni, które ze względu na charakter prowadzonej działalności nie mieściły się w profilu działania danej centrali. W wyniku tych działań, w 1948 r., funkcjonowały w kraju już tylko dwie centrale: Centrala Spółdzielni Pracy i Centrala Spółdzielni Wytwórczych „Solidarność”.

Centrali, jako oddzielnej instytucji grupującej spółdzielnie żydowskie, było jej połączenie w końcu 1949 r. z Centralą Spółdzielni Pracy (CSP).

Począwszy od 1946 r., żydowski ruch spółdzielczy cechował dynamiczny rozwój. Powstawały nowe spółdzielnie i zwiększała się liczba zatrudnionych pracowników. Tendencji wzrostowej nie zahamowała nawet masowa emigracja Żydów w drugiej połowie 1946 r. W końcu tego roku działało w Polsce 86 spółdzielni żydowskich, z których 48 było pod opieką terenowego oddziału Centrali we Wrocławiu, 17 – oddziału terenowego w Łodzi, natomiast po siedem spółdzielni zrzeszonych było w następujących oddziałach terenowych: katowickim, szczecińskim i warszawskim²¹. Proporcjonalnie do liczby spółdzielni zrzeszonych w poszczególnych oddziałach terenowych kształtowała się liczba zatrudnionych w nich pracowników i wynosiła odpowiednio: we Wrocławiu – 985 osób, w Łodzi – 419, Katowicach, Szczecinie i Warszawie – po 172 (tab. 3).

Tabela 3

Liczba spółdzielni i pracowników placówek spółdzielczych wg oddziałów terenowych CSWiK „Solidarność” w 1946 r.

Oddziały	Liczba spółdzielni	Odsetek	Liczba pracowników	Odsetek
Wrocław	48	55,9	985	51,2
Łódź	17	19,8	419	21,8
Warszawa	7	8,1	172	9,0
Szczecin	7	8,1	172	9,0
Katowice	7	8,1	172	9,0
Razem	86	100,0	1 920	100,0

Źródło: M. Grynberg 1946, s. 75, 86. Liczba spółdzielni według oceny autora.

W okresie ogólnego chaosu, jaki zapanował w środowisku żydowskim w związku z tzw. wydarzeniami kieleckimi, żydowski ruch spółdzielczy poniósł najmniejsze straty w postaci ubytku pracowników, w porównaniu z innymi działami gospodarki, w których pracowali Żydzi. Wielu zawodowo czynnych Żydów opuszczało bowiem zakłady państwowe, aby podjąć prace w nowo uruchamianych placówkach spółdzielczych. Czynili to głównie ze względu na relatywnie niższe zarobki, jakie, w porównaniu z wynagrodze-

²¹ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 47. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Prezydium Rady Narodowej (PRN), Urząd Spraw Wewnętrznych (USW), sygn. 2357. W Łodzi w 1946 r. działało 20 spółdzielni zatrudniających 570 pracowników. W wyniku trudności finansowych trzy z nich przestały istnieć.

niami pobieranymi w spółdzielniach, otrzymywali w zakładach państwowych (tym kierowało się m.in. stu górników, którzy z kopalni przenieśli się w tym okresie do spółdzielni)²².

Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na wyjazd Żydów z Polski malały również szeregi pracowników spółdzielni, którzy stopniowo zastępowani byli pracownikami narodowości polskiej (np. w Szczecinie, w listopadzie 1946 r., na ogólną liczbę zatrudnionych w szczecińskich spółdzielniach przypadało 46,4% Żydów – tab. 4).

Tabela 4

Pracownicy zatrudnieni w szczecińskich spółdzielniach (stan na 1 listopada 1946 r.)

Wykaz spółdzielni	Liczba pracowników żydowskich	Ogólna liczba zatrudnionych
„Wspólny Trud”		
dział piekarski	18	24
dział krawiecki	19	19
szewsko-kamaszniczy	10	16
fryzjerski	13	13
elektromechaniczny	5	5
zbioru odpadów	18	181
cukierniczy	12	12
rozlewni octu	5	5
mydlarski	3	3
„Jedność”	15	20
„Przyszłość”	12	12
„Wolność”	13	14
„Pionier”	12	10
Razem	155	334

Źródło: AŻIH, CKŻWP, WP, sygn. 70.

W drugiej połowie 1947 r. nastąpiła względna stabilizacja sytuacji ekonomicznej ludności żydowskiej. Duży wpływ na jej osiągnięcie miało zainicjowanie działalności przez dwie instytucje. Jedną z nich był, powstały w lipcu 1946 r., Komisariat Rządu dla Spraw Produktywizacji Ludności Żydowskiej, podlegający Prezydium Rady Ministrów (PRM). Podstawą działalności Komisariatu były terenowe oddziały przy urzędach wojewódzkich w większych skupiskach ludności żydowskiej²³. Komisariat zajmował się m.in. sprawami zatrudnienia, bezpieczeństwa i emigracji Żydów. W wyniku postępującej normalizacji sytuacji społeczno-ekonomicznej społeczności żydowskiej, w październiku 1947 r. wspomniany organ rządowy przestał działać, a część jego

²² AAN, sygn. 295/VII/149.

²³ APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki (UWŁ), sygn. 240.

dotychczasowych kompetencji przejęły wydziały spraw wewnętrznych odpowiednich urzędów wojewódzkich²⁴. Drugą, mającą duże osiągnięcia na polu produktywizacji, instytucją była Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród ludności żydowskiej w Polsce (ORT), która zajmowała się głównie szkoleniem zawodowym Żydów i organizowaniem gospodarstw rolnych dla ludności żydowskiej.

W warunkach postępującej stabilizacji sytuacji ludności żydowskiej efektywny rozwój notował również żydowski ruch spółdzielczy. Dobre wyniki ekonomiczne wielu spółdzielni i możliwość pracy „wśród swoich” powodowały, że wielu Żydów starało się o podjęcie zatrudnienia w placówkach spółdzielczych. Wychodząc naprzeciw temu zapotrzebowaniu, Centrala czyniła starania na rzecz rozbudowy starych i tworzenie nowych placówek gospodarczych. Efektem tych działań były 143 spółdzielnie żydowskie działające w kraju w styczniu 1947 r., w których zatrudnienie znalazło 3300 pracowników²⁵. Największą liczbę pracowników zatrudniały spółdzielnie: dolnośląskie – 1626 osób, górnośląskie – 207, szczecińskie – 410, łódzkie – 625, krakowskie – 222, warszawskie – 106; spółdzielnie działające w innych miastach zatrudniały 104 pracowników. W maju 1947 r. liczba placówek spółdzielczych wzrosła do 164 (3955 pracowników) (tab. 5).

Tabela 5

Liczba spółdzielni według branż w ujęciu geograficznym w maju 1947 r.

Branża	Dolny Śląsk	Górny Śląsk	Szczecin	Łódź	Kraków	Warszawa	Inne miasta	Razem
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Krawiecka	24	6	4	11	1	1	5	52
Szewska	16	1	2	2	–	1	2	24
Ślusarsko- -mechaniczna	5	2	1	1	1	–	1	11
Transportowa	4	–	1	1	–	–	–	6
Stolarsko- -budowlana	6	1	2	3	1	1	–	14
Szczecińskiarsko- -szczeniarska	3	–	–	–	–	–	–	3

²⁴ Jak wyżej.

²⁵ AŻIH, CKŻWP, WP, sygn. 155, 160. Wśród 143 spółdzielni działających na początku 1947 r.: 44 reprezentowały branżę krawiecką, 4 – krawiecko-szewska, 22 – szewska, 4 – budowlana, 1 – elektromechaniczną, 12 – ślusarsko-mechaniczną, 5 – fryzjerską, 3 – malarstwa pokojowego, 3 – włókienniczą, 7 – transportową, 1 – radiotechniczną, 8 – spożywcza, 10 – stolarską, 1 – tapicerską, 3 – szczecińskiarsko-szczeniarską, 4 – skórzano-galanteryjną, 1 – produkcji waty i kolder, 2 – wydawniczą, 1 – mydlarską, 1 – rybacką, 1 – czapniczą, 2 – zbioru odpadków, 2 – fotograficzną oraz spółdzielnię reprezentującą różny rodzaj produkcji.

Tabela 5 (od.)

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Skórzano- -galanteryjna	2	-	-	1	-	-	-	3
Chemiczna	-	1	-	-	-	-	-	1
Elektrotechniczna	-	-	-	-	-	1	-	1
Piekarska	3	-	1	-	-	-	1	5
Kombinat	-	-	1	-	-	-	-	1
Tkacka	-	-	-	2	-	-	-	2
Włókiennicza	-	-	-	1	-	-	-	1
Trykotarska	5	-	-	-	-	1	-	6
Różna	16	4	8	4	1	1	-	34
Razem	84	15	20	26	4	6	9	164

Źródło: AŻIH, CKŻWP, WP, sygn. 160.

W końcu roku 1947 funkcjonowały już 203 spółdzielnie żydowskie, zatrudniające 5212 pracowników (tab. 6). W tej liczbie 30 spółdzielni (14,8%) było dużymi placówkami gospodarczymi (każda z nich zatrudniała kilkadziesiąt pracowników), w których pracowało łącznie 2568 osób (49,3% wszystkich pracowników spółdzielni), natomiast 173 placówki (85,2%) były małymi spółdzelniami, zatrudniającymi 2664 osoby (50,7%).

Tabela 6

Liczba spółdzielni i pracowników żydowskich placówek spółdzielczych
(stan na 15 października 1947 r.)

Branża spółdzielni	Liczba					
	ogółem		dużych spółdzielni	pracowników dużych spółdzielni	małych spółdzielni	pracowników małych spółdzielni
	spółdzielni	pracownik ów				
Krawiecka	51	2 096	13	1 467	38	646
Szewsko-kama- sznicza	32	805	5	360	28	445
Ślusarsko-meta- lowa	12	340	5	221	9	119
Różna	108	1 971	7	520	98	1 454
Razem	203	5 212	30	2 568	173	2 664

Źródło: AŻIH, CKŻWP, WP, sygn. 83.

W 1948 r. liczba spółdzielni zmniejszyła się i w końcu tego roku oraz w pierwszym kwartale 1949 r. wynosiła 178 placówek (na ogólną liczbę 778 wszystkich spółdzielni w kraju), zatrudniających 9244 pracowników (tab. 7)²⁶.

Tabela 7

Spółdzielnie żydowskie w I kwartale 1949 r.

Siedziby komitetów żydowskich	Liczba	
	spółdzielni	zatrudnionych
Białystok	4	109
Bydgoszcz	1	60
Częstochowa	3	59
Katowice	17	524
Kraków	9	416
Lublin	1	12
Łódź	24	1 593
Przemyśl	1	29
Szczecin	19	1 277
Tarnów	1	99
Warszawa	7	276
Wrocław	2	65
Wrocław	89	4 725
Razem	178	9 244

Źródło: AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 148.

W październiku 1949 r., w wyniku likwidacji mniej rentownych spółdzielni, łączenia się placówek o zbliżonym profilu produkcyjnym oraz przekazywania – w ramach reorganizacji ruchu spółdzielczego w Polsce – niektórych spółdzielni do Centrali Spółdzielni Pracy, liczba placówek spółdzielczych spadła do 166. W latach 1948–1949 połączyły się 50 spółdzielni. W 1948 r., w związku z porządkowaniem organizacji ruchu spółdzielczego i tworzeniem branżowego układu central, CSW „Solidarność” przekazała 18 placówek spółdzielczych, których profil produkcji nie odpowiadał jej branżowemu charakterowi (np. spółdzielnie spedycyjno-przewozowe, rzeźniczo-wędliniarskie, spożywcze, osadniczo-parcelacyjne), Centrali Spółdzielni Pracy.

W październiku 1949 r. w 166 placówkach spółdzielczych zatrudnionych było 14 055 pracowników (Grynberg 1986, s. 75) (tab. 8). Spadkowi liczby spółdzielni, które funkcjonowały w 1949 r., towarzyszył wzrost liczby ich członków. Główną przyczyną, która doprowadziła do powyższych zmian, był napływ do żydowskich placówek spółdzielczych pracowników narodowości polskiej. Należy przypomnieć bowiem, iż w tym czasie trwały masowe wyjazdy ludności żydowskiej z Polski.

²⁶ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 148.

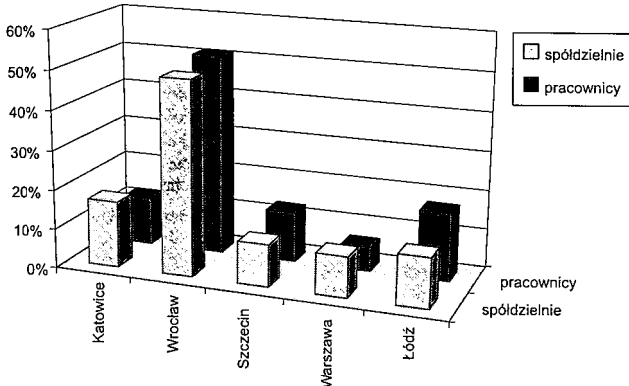
Tabela 8

Spółdzielnie i liczba zatrudnionych w oddziałach terenowych CSW „Solidarność”
(stan na 31 października 1949 r.)

Oddziały terenowe	Liczba			
	spółdzielnie		pracowników	
	ogółem	%	ogółem	%
Katowice	28	16,9	1 715	12,2
Wrocław	82	49,4	7 213	51,3
Szczecin	18	10,8	1 809	12,9
Warszawa	17	10,3	876	6,2
Łódź	21	12,6	2 442	17,4
Razem	166	100,0	14 055	100,0

Źródło: M. Grynberg 1986, s. 75.

Z danych zawartych w tab. 8 wynika, że ponad 50% zatrudnionych w spółdzielniach pracowało na Dolnym Śląsku. Stosunkowo liczną reprezentację pracowników sektora spółdzielczego posiadała spółdzielczość Łódzka (17,4%). Podobnie sytuacja wyglądała w odniesieniu do liczby spółdzielni – największa ich koncentracja występowała na Dolnym Śląsku (ok. 50%). W dalszej kolejności najliczniejszą grupę spółdzielni zorganizowano na Górnym Śląsku (16,9%, mimo że pod względem liczby zatrudnionych obszar ten ustępował Wrocławowi, Łodzi i Szczecinowi) oraz w Łodzi (12,6%), Szczecinie (12,9%) i Warszawie (6,2%) (rys. 1).

Rys. 1. Pracownicy i spółdzielnie oddziałów terenowych żydowskiego ruchu spółdzielczego (1949 r.)

W latach 1945–1949 zorganizowano ogółem 232 spółdzielnie żydowskie. Najwięcej na obszarze Dolnego Śląska. W 1946 r. tamtejsze spółdzielnie stanowiły 55,9%, a w październiku 1949 r. – 49,4% wszystkich spółdzielni żydowskich działających w kraju (tab. 3 i 8). Przyczyniły się one nie tylko do aktywizacji zawodowej ludności żydowskiej Dolnego Śląska, ale stały się również ważnym i trwałym elementem zagospodarowywania tych ziem. Spółdzielnie żydowskie stanowiły bowiem odpowiednio 81% i 95% wszystkich spółdzielni pracy działających w połowie 1946 r. w województwie szczecińskim i na Dolnym Śląsku²⁷.

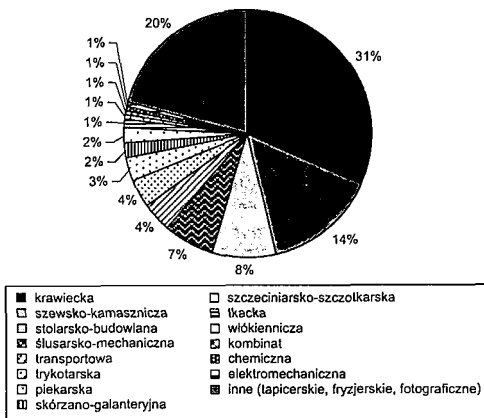
W strukturze branżowej – ze względu na liczbę spółdzielni i zatrudnionych – dominowała branża krawiecka. W maju 1947 r. spółdzielnie krawieckie zatrudniające 45% Żydów pracujących w spółdzielczości stanowiły 31,7% wszystkich placówek spółdzielczych²⁸. Dominujący w strukturze branżowej udział placówek oferujących usługi krawieckie był wynikiem z jednej strony obiektywnej konieczności, z drugiej natomiast świadomych posunięć organizacyjnych²⁹. W strukturze zawodowej ludności żydowskiej dość liczny był udział przedwojennych krawców, którzy, w początkowym etapie organizowania się ruchu spółdzielczego, mieli możliwość natychmiastowego przystąpienia do pracy. Liczna kadra pracownicza i stosunkowo wysoki poziom świadczonych przez nią usług uczyniły z krawiectwa sztanदारową branżą żydowskiej spółdzielczości. Na jego dynamiczny rozwój duży wpływ miało również bogatsze – w porównaniu z innymi branżami – wyposażenie techniczne spółdzielni krawieckich (duża część wykorzystywanych maszyn i narzędzi pochodziła od samych członków spółdzielni lub z darów pochodzących od zagranicznych instytucji żydowskich). Ponadto wielki popyt na towary pierwszej potrzeby, jakimi po wojnie były wyroby krawieckie, czynił z krawiectwa najprężniej rozwijającą się branżę (rys. 2).

W układzie branżowym spółdzielczości żydowskiej licznie zaznaczył się – również nawiązujący do przedwojennej tradycji zawodowej Żydów – dział usług obuwniczo-skórzanych (szewsko-kamaszniczych), który w maju 1947 r. reprezentowany był przez 24 spółdzielnie (14,6% wszystkich działających w tym czasie żydowskich placówek spółdzielczych), zatrudniające 451 pracowników (11,4% Żydów zrzeszonych w ruchu spółdzielczym). W dalszej kolejności, ze względu na liczbę reprezentowanych placówek spółdzielczych i zatrudnionych w nich pracowników, znajdowały się branże: stolarsko-budowlana, zrzeszająca 14 spółdzielni (8,5%) z 262 pracownikami (6,6%) oraz ślusarsko-mechaniczna, grupująca 11 spółdzielni (6,7%) i 263 pracowników (6,6%) (tab. 9).

²⁷ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 83.

²⁸ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 160.

²⁹ AŻIH, CKŻwP, WP, sygn. 155. W 1946 r. przedstawiciele wielu spółdzielni zarzucali władzom CSWIK „Solidarność”, że faworyzuje spółdzielnie krawiecko-szewskie (np. „Wspólny Trud” w Szczecinie, „Zgodę” i „Trud” na Dolnym Śląsku oraz „Jedność” i „Zakord” z Łodzi), dostarczając im większość zamówień oraz przydziałów. Inne placówki, szczególnie te, które oddalone były od centrum kraju, otrzymywały – zdaniem spółdzielców – zdecydowanie mniejszą liczbę zamówień. Sytuacja taka przyczyniała się do kryzysu wielu spółdzielni i powodowała przerwę w zachowaniu ciągłości działalności (przykładem jest spółdzielnia „Salon Mód” z Białegostoku).

Rys. 2. Spółdzielnie w układzie branżowym (maj 1947 r.)

Tabela 9

Liczba spółdzielni i pracowników w układzie branżowym (maj 1947 r.)

Branża	Liczba spółdzielni	%	Liczba pracowników	%
Krawiecka	52	31,7	1 781	45,0
Szewsko-kamasznicza	24	14,6	451	11,4
Stolarsko-budowlana	14	8,5	262	6,6
Ślusarsko-mechaniczna	11	6,7	263	6,6
Transportowa	6	3,7	105	2,7
Trykotarska	6	3,7	152	3,9
Piekarska	5	3,0	121	3,1
Skórzano-galanteryjna	3	1,9	39	1,0
Szczeciński-szczotkarska	3	1,9	106	2,7
Tkacka	2	1,2	28	0,7
Włókiennicza	1	0,6	36	0,9
Kombinat	1	0,6	204	5,2
Chemiczna	1	0,6	12	0,3
Elektromechaniczna	1	0,6	10	0,2
Inne (tapicerskie, fryzjerskie, fotograficzne)	34	20,7	385	9,7
Razem	164	100,0	3 955	100,0

Źródło: AŻIH, CKŻWP, WP, sygn. 160.

Zmiany w polskiej polityce i gospodarce, które rozpoczęły się w 1948 r., znalazły swoje odzwierciedlenie również w kształcie i roli żydowskiego ruchu spółdzielczego. W wyniku porządkowania organizacji tego sektora gospodarki narastała ze strony władz państwowych chęć ściślejszego oddziaływania na jednoczący się ruch spółdzielczy. Ponadto, głoszone przez naczelne organy państwowe hasła budowy jednolitego społeczeństwa, które łączyć miał afirmatywny stosunek do dokonujących się przemian ustrojowych, nie uwzględniały potrzeby istnienia odrębnych jednostek gospodarczych, wydzielonych na podstawie kryterium narodowościowego. Zmiany w żydowskim ruchu spółdzielczym związane były również ze zmniejszającą się systematycznie, w wyniku emigracji, żydowską kadrami pracowniczą. Zgoda władz państwowych na pomysł emigracji Żydów do Izraela w 1949 r. wpłynęła na kolejne uszczuplenie szeregów członkowskich spółdzielni. W tej sytuacji malały perspektywy na „produktywny” rozwój spółdzielni żydowskich. Napływ pracowników narodowości polskiej – których liczba systematycznie wzrastała – powodował natomiast, że ten autonomiczny pion gospodarczy w coraz mniejszym stopniu spełniał kryterium odrębności narodowej, na podstawie którego został wydzielony. Wśród władz państwowych powstała więc koncepcja integracji całego ruchu spółdzielczego w Polsce. Połączony i pozbawiony podziałów narodowościowy sektor spółdzielczy miał ożywić działalność poszczególnych spółdzielni w zakresie świadczenia szerokiego wachlarza usług, zwiększenia produkcji towarów i tworzenia nowych miejsc pracy, zgodnie z założeniami planowej polityki gospodarczej państwa. Połączenie obu central spółdzielczych – tj. Centrali Spółdzielni Pracy i Centrali Spółdzielni Wytwórczych „Solidarność” – nastąpiło na wspólnym Zjeździe Delegatów 11 grudnia 1949 r. Powstała centrala przyjęła nazwę Związku Spółdzielni Pracy.

Należy powiedzieć, że działające w ramach odrębnego sektora spółdzielczego placówki przyczyniły się w znaczący sposób do aktywizacji gospodarczej ludności żydowskiej. Szczególnie w pierwszym okresie po zakończeniu wojny rozwój spółdzielczości żydowskiej doprowadził do poprawy sytuacji materialnej Żydów oraz ułatwił im przystosowanie się do normalnych warunków życia. Podjęcie pracy w placówkach spółdzielczych było dla wielu Żydów głównym argumentem na rzecz pozostania w Polsce. Dla dość dużej części społeczności żydowskiej organizacja ruchu spółdzielczego w ich środowisku narodowym była realizacją przedwojennych idei. Spółdzielnie żydowskie miały także istotny wydźwięk psychologiczny. Pozwoliły bowiem połączyć się we wspólnym wysiłku okrutnie doświadczonym przez wojnę ofiarom. W znaczący sposób przyczyniły się do integracji środowiskowej polskich Żydów. I wreszcie, rozpatrując to zagadnienie w szerszym wymiarze społeczno-ekonomicznym, żydowskie spółdzielnie były ważnym elementem organizacji życia gospodarczego oraz istotnym czynnikiem aktywizacji gospodarczej kraju, głównie na obszarze tzw. ziem odzyskanych.

LITERATURA

- Bronsztejn S., 1963, *Ludność żydowska w okresie międzywojennym*, Warszawa.
- Bronsztejn S., 1993, *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław.
- Grynberg M., 1986, *Spółdzielczość żydowska w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa.
- Hornowa E., 1985, *Powrót Żydów polskich z ZSRR oraz działalność opiekunów Centralnego Komitetu Żydów Polskich*, „Biuletyn ŻIH”, nr 1–2.
- Hurwic-Nowakowska I., 1996, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa.
- Kurcz Z. (red.), 1997, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Wrocław.
- Nowakowska I., 1989, *Fenomen żydowskiej mniejszości narodowej w okresie międzywojennym na przykładzie Polski w latach 1918–1939*, „Biuletyn ŻIH” 1989, nr 1–2 (150).
- Roszkowski W., 1991, *Historia Polski 1914–1990*, Warszawa.
- Sawicki L., 1937, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa.
- Tomaszewski J. (red.), 1993, *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa.
- Tomaszewski J., 1985, *Rzeczpospolita wielu Narodów*, Czytelnik, Warszawa.
- Żaroń P., 1990, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa.

Andrzej Rykala

THE JEWISH CO-OPERATIVE MOVEMENT IN POST-WAR POLAND (1945–1949)

As a result of involvement of some governmental bodies as well as Jewish representative organs Jewish community got engaged in a new program of economic policy. The particular element of that policy was so called 'productivisation' which aimed at changing the old (pre-war) professional structure of the Jewish community. It consisted in the increase in number of Jewish labour in industry, the establishment of a separate co-operative sector as well as creating opportunities for Jewish farming in Lower Silesia and the Szczecin region. The Jews gained admittance to work in government offices.

Of particular interest was the establishment of the co-operative movement which stimulated the activeness of a great number of the Jews. In 1945–1949 the Jews organised 232 co-operatives. Particularly active in this field were Jewish inhabitants of Lower Silesia who created nearly a half of all Jewish co-operatives employing above 50% of workers of the Jewish co-operative movement.

The Jewish co-operative movement contributed to an improvement in material condition of Jews and facilitated their adaptation to a normal life. The Jewish co-operatives had an important psychological impact. They made the war victims unite for a common effort. It significantly integrated the community of Polish Jews. The Jewish co-operatives were also an important element of economic activity and a factor stimulating the economy of the country mainly in the so-called Regained Territories.

dr Andrzej Rykala

Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ